

Elucidation of the Status of Knowledge and Learning within Ferdowsi's Intellectual Framework in the Shahnameh

Mohammad Dehnad

PhD, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.
Email: m.dehnad@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 29 September 2025
Received in revised form 29 November 2025
Accepted 08 January 2026
Available online 15 January 2026

Keywords:

Knowledge,
Wisdom,
Art,
Sciences,
Ferdowsi,
Shahnameh, Philosophy (or Hikmah),
Worldview,
Moral Advice (or Didactic Literature),
Education

ABSTRACT

Objective: Beyond narrating national epics and heroic feats, Ferdowsi's Shahnameh reflects the worldview and intellectual system of the sage of Tus across various domains, one of the most significant being the status of knowledge and learning. The present study aims to elucidate the position of knowledge and learning within Ferdowsi's intellectual framework and to examine the nature of knowledge in his thought, as well as the relationship between knowledge, religion, politics, and ethics within his worldview.

Method: This study adopts a qualitative approach and employs textual content analysis. The primary data are drawn from the text of the Shahnameh, particularly the Moscow edition (edited by Saeed Hamidian) and the critical edition prepared by Jalal Khaleghi-Motlagh. In addition, primary sources and authoritative studies in the field of Shahnameh scholarship have been consulted to support the analysis.

Results: The findings indicate that in Ferdowsi's thought, khirad (wisdom or intellect) is regarded as the first creation of God, the criterion for distinguishing good from evil, and a fundamental prerequisite for legitimate kingship. Moreover, knowledge in the Shahnameh is not merely portrayed as a practical or technical instrument but as a force that serves human goodness and well-being. The analysis further suggests that, in Ferdowsi's perspective, knowledge consists of two principal categories and seven sub-branches.

Conclusion: An examination of the narratives of the Shahnameh, including those concerning Jamshid, Zahhak, Kay Khosrow, Rostam, and Bozorgmehr, demonstrates that neglect of wisdom and knowledge leads to the downfall of rulers, whereas the exercise of wisdom brings prosperity and success. Overall, by emphasizing the triadic relationship among wisdom, knowledge, and religion, Ferdowsi presents a comprehensive model of the wise individual and the ideal society one that, even after a millennium, remains instructive and inspiring.

Cite this article: Dehnad, M. (2026). Elucidation of the Status of Knowledge and Learning within Ferdowsi's Intellectual Framework in the Shahnameh. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (Special Issue), 1-28.
<https://doi.org/10.22034/api.2026.2092504.1829>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2092504.1829>

Introduction

Ferdowsi is regarded as one of the greatest creators of artistic works in world literature. In the fourth century AH, in Tus, he devoted according to his own account nearly thirty years of secluded labor to composing the *Shahnameh*, offering a portion of his elevated human thought in the refined form of Persian (Dari) verse to the treasury of art and knowledge. What has endured from the hidden treasury of the *Shahnameh*'s jeweled words is the effusion of Ferdowsi's lofty intellectual essence that was distilled centuries ago into this monumental epic and has remained, like eternal musk and ambergris, fragrant across the passage of time, preserving his name and renown.

The *Shahnameh* opens with the majestic verse:

- In the name of the Lord of soul and wisdom,
- Beyond whom no thought can pass.

In this opening, "wisdom" (*khirad*) is placed alongside the name of God, and the first attribute ascribed to the Creator is not might or wrath, but "soul and wisdom." This deliberate choice reveals the exalted status that wisdom and knowledge occupy within Ferdowsi's intellectual system. Throughout the *Shahnameh*, Ferdowsi praises wisdom and knowledge as the noblest of human virtues and underscores their importance in all dimensions of individual and social life. A careful examination of the firm and eloquent discourse of the *Shahnameh* demonstrates that its author adopts a learned and reflective perspective, one that attributes profound value to the artistic and cultural legacy of his land. His deep familiarity with the ancient heritage of his ancestors forged an inseparable bond within him; through his poetic talent and refined sensibility, he gathered a rich harvest of Iran's artistic and intellectual traditions, which found inspired expression in the *Shahnameh*. In this monumental work, Ferdowsi repeatedly extols knowledge, wisdom, and learning, delineating the qualities of the learned and wise as well as the characteristics of the ignorant. Comprising approximately 60,000 to 61,000 couplets (Yahaghi, Behin Nameh, 1370/1991, p. 13), the *Shahnameh* recounts the mythic and epic history of Iran from its origins to the Arab conquest. Yet it is far more than a heroic narrative; it constitutes a coherent intellectual system in which the interrelationship among ethics, politics, and justice is articulated in a thoughtful and systematic manner. Within this framework, wisdom and knowledge assume a foundational and central role. From Ferdowsi's perspective, knowledge possesses two distinguishing characteristics. First, human dignity and exaltation depend upon knowledge; a society attains progress, honor, and strength in proportion to its intellectual advancement. Second, through the acquisition of knowledge, one may resist the harms of evil and corruption that is, to safeguard oneself from vice and misfortune, one must increase one's knowledge and thereby triumph over the forces of wrongdoing (Hamidian, 1383/2004, p. 34). Likewise, Ferdowsi maintains that without wisdom, a joyful and flourishing life is unattainable. In his view, wisdom and knowledge are inextricably intertwined; through their union, a just and harmonious world free from harm, defeat, and sorrow may be realized (H. Esfahani, 1390/2011, p. 57). The present study adopts a descriptive analytical approach and draws upon library based

sources to examine the status of knowledge and learning in Ferdowsi's *Shahnameh*. It seeks not only to investigate the nature of knowledge in Ferdowsi's thought but also to elucidate its principal sub-branches as reflected in the epic. The central research question guiding this inquiry is as follows: What is the nature of knowledge and its sub-branches from Ferdowsi's perspective?.

Method

This study adopts a qualitative approach and employs textual content analysis. The primary data are drawn from the text of the *Shahnameh*, particularly the Moscow edition (edited by Saeed Hamidian) and the critical edition prepared by Jalal Khaleghi-Motlagh. In addition, primary sources and authoritative studies in the field of *Shahnameh* scholarship have been consulted to support the analysis.

Results

The findings indicate that in Ferdowsi's thought, *khirad* (wisdom or intellect) is regarded as the first creation of God, the criterion for distinguishing good from evil, and a fundamental prerequisite for legitimate kingship. Moreover, knowledge in the *Shahnameh* is not merely portrayed as a practical or technical instrument but as a force that serves human goodness and well-being. The analysis further suggests that, in Ferdowsi's perspective, knowledge consists of two principal categories and seven sub-branches.

Conclusion

A careful examination of the status of knowledge in Ferdowsi's *Shahnameh* demonstrates that Ferdowsi both as a cultivated Iranian sage and as a devout Muslim attributes a distinctive and elevated position to knowledge by harmonizing the cultural and intellectual heritage of ancient Iran with Islamic teachings. The findings of this study indicate that in the *Shahnameh*, wisdom (*khirad*) and knowledge (*danesh*) are not conceived merely as technical instruments, but rather as the ontological and ethical foundations of human existence and social order. Wisdom is portrayed as the "first creation of God" and the criterion for discerning good from evil, while knowledge is presented as a cosmic force directed toward human goodness and felicity. The triadic relationship among knowledge, God, and virtue forms an integrated conceptual structure in Ferdowsi's thought, such that knowledge without faith is deemed fruitless, and faith without knowledge invalid. Ferdowsi regards scholars and learned individuals as sources of dignity and prosperity in both this world and the hereafter. In his view, knowledge possesses a universal and essential meaning intrinsically valuable and encompassing a wide range of domains. Moreover, the various branches of knowledge each hold a specific and distinguished status. Ferdowsi enumerates them among the respected courtly professions, suggesting that mastery of particular sciences could bring individuals into proximity with royal authority. He also presents knowledge and artistic skill as criteria for distinguishing the accomplished from the unskilled. Given that Persian literary tradition often likens kings to children susceptible to displeasure at the slightest fault Ferdowsi emphasizes the precision and refinement required in both knowledge and art. Those admitted to

royal courts were therefore expected to possess a degree of intellectual competence and reliability that would secure the ruler's trust and favor. From a sociological perspective, Ferdowsi's intellectual system provides a foundation for the concept of legitimate authority: the legitimacy of rulership is contingent upon wisdom and knowledge. Philosophically, he transcends the role of a mere epic poet, emerging as an ethical thinker who affirms the inseparable bond between faith and reason. Through the illumination of wisdom and belief, he addresses the most profound human crises death, suffering, injustice, pride, and downfall. Ferdowsi's teachings concerning the value and status of knowledge remain instructive for contemporary society. They suggest that sustainable development and collective flourishing are unattainable without adherence to knowledge and wisdom that is, without commitment to rationality, morality, and faith. Ferdowsi may thus rightly be called the "poet of wisdom and knowledge": a thinker who bridged ancient Iran and Islamic Iran and enduringly demonstrated the enduring truth of the maxim, "He who is wise is powerful." Through this intellectual legacy, he attained immortality.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

تبیین جایگاه علم و دانش در نظام فکری فردوسی در شاهنامه

محمد دهناد

دکترای گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: m.dehnad@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: شاهنامه فردوسی افزون بر روایت حماسه‌ها و دلاوری‌های ملی، بازتاب‌دهنده جهان‌بینی و نظام فکری حکیم توس در حوزه‌های گوناگون است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها جایگاه علم و دانش است. این پژوهش با هدف تبیین جایگاه علم و دانش در نظام فکری فردوسی انجام شده و می‌کوشد نشان دهد دانش در اندیشه او چه ماهیتی دارد و چه نسبتی میان دانایی، دین، سیاست و اخلاق در جهان‌بینی وی برقرار است.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵	روش پژوهش: این پژوهش با رویکرد کیفی و با استفاده از روش تحلیل محتوای متنی انجام شده است. داده‌های اصلی از متن شاهنامه، به‌ویژه چاپ مسکو (به کوشش دکتر سعید حمیدیان) و نسخه تصحیح‌شده دکتر جلال خالقی مطلق استخراج شده و در کنار آن از منابع دست‌اول و پژوهش‌های معتبر در حوزه شاهنامه‌پژوهی بهره گرفته شده است.
کلیدواژه‌ها: دانش، خرد، هنر، علوم، فردوسی، شاهنامه، حکمت، جهان‌بینی، اندرز، تعلیم و تربیت	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در اندیشه فردوسی خرد نخستین آفریده خداوند، معیار تشخیص نیک و بد و شرط اساسی شایستگی برای فرمانروایی است. همچنین دانش در شاهنامه نه صرفاً ابزاری کاربردی، بلکه نیرویی در خدمت نیکی و سعادت انسان به شمار می‌آید. افزون بر این، تحلیل‌ها نشان می‌دهد که دانش در دیدگاه فردوسی شامل دو بخش اصلی و هفت زیرشاخه است.
	نتیجه‌گیری: بررسی داستان‌های شاهنامه، از جمله روایت‌های مربوط به جمشید، ضحاک، کیخسرو، رستم و بزرگمهر، نشان می‌دهد که بی‌توجهی به خرد و دانش به سقوط فرمانروایان می‌انجامد، در حالی که خردورزی زمینه‌ساز سعادت و کامیابی است. در مجموع، فردوسی با تأکید بر پیوند سه‌گانه خرد، دانش و دین‌الگویی از انسان خردمند و جامعه آرمانی ارائه می‌دهد که همچنان پس از گذشت قرن‌ها الهام‌بخش و راهگشا است.

استناد: دهناد، محمد. (۱۴۰۴). تبیین جایگاه علم و دانش در نظام فکری فردوسی در شاهنامه. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (ویژه نامه) ۴،

۲۸-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2092504.1829>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2092504.1829>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

فردوسی یکی از بزرگترین آفرینندگان آثار هنری جهان است که در سده چهارم هجری در توس، برپایه گفته خود، کم و بیش سی سال^۱ در کنج سرای، بخشی از اندیشه های انسانی گوهرجان علوی خویش را در قالب کلمات زیبای دری به رسته گوهرفروشان هنر و معرفت ارزانی داشت. آنچه امروز از نهانخانه گنجینه گهربار واژگان شاهنامه بر لوح ضمیر نقش بسته، تراوش اندیشه بلند فردوسی اندیشمند است که قرنهای پیش عصاره اندیشه این هنرمند نقش آفرین با کوششی درخور در شاهنامه فشرده شد و چونان مشک و عبیر جاوید، درگذر روزگاران به یادگار مانده است و نام و آوازه او را زنده نگاه داشته است.^۲

شاهنامه فردوسی با این بیت شکوهمند آغاز می شود؛

«به نام خداوند جان و خرد کز این برتر اندیشه بر نگذرد

آغازی که در آن، در کنار نام خداوند، «خرد» قرار می گیرد و نخستین صفتی که برای پروردگار جهان برمی گرینند، نه جبروت و قهر، که «جان و خرد» است. این انتخاب، خود گویای آن است که در نظام فکری فردوسی، خرد و دانش از چه جایگاه والایی برخوردار است. فردوسی در جای جای شاهنامه، خرد و دانش را «شایسته ترین فضیلت انسانی» ستوده و بر اهمیت آن در همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی تأکید کرده است.

جستجو و پژوهش در گفتار استوار شاهنامه نشان می دهد که دیدگاه سراینده آن دیدگاهی علمی است که به آثار هنری گذشته سرزمینش دیدی ارزشی دارد. چنانکه انس با فرهنگ دیرینه نیاکان خود، پیوندی ناگسستنی در وجود او پدید آورده و با ذوق و قریحه خود از هنرها و دانش های گذشتگان ایران زمین خرمن معرفت برگرفته است که با شیفتگی هنری در شاهنامه نمود یافته است. حکیم فردوسی در نامورنامه گرانمایه خود، شاهنامه، دانش و دانایی را ارج نهاده است و به دانش، دانایی، خردمندی و دانشوری بارها اشاره داشته و برای دانشی مرد دانشور و دانشمند و یا افراد بی دانش، ویژگی هایی برشمرده است.

شاهنامه که در حدود ۶۰,۰۰۰ تا ۶۱,۰۰۰ بیت (یا حتی، بهین نامه، ۱۳۷۰: ۱۳)، تاریخ اساطیری و حماسی ایران را از آغاز تا حمله اعراب روایت می کند، صرفاً یک متن حماسی نیست، بلکه نظامی فکری است که در آن پیوند میان اخلاق، سیاست و عدالت به گونه ای اندیشمندانه تبیین شده است. در این نظام فکری، خرد و دانش نقشی بنیادین و محوری ایفا می کنند. از دیدگاه فردوسی، دانش دو ویژگی ممتاز دارد: نخست آن که بلندی و سرفرازی آدمی به دانش اوست. جامعه ای به رفعت، پیشرفت و سرفرازی و توانمندی می رسد که دانش بیشتری دارد. دوم آن که با کسب دانش می توان در برابر گزند بدی ها و زشتی ها ایستاد؛ یعنی، اگر می خواهیم از بدی ها آسیب نبینیم باید بر دانش خود بیفزاییم و از این راه بر لشکر بدی پیروز شویم. (حمیدیان، ۱۳۸۳: ۳۴)

همچنانکه در مورد خرد نیز می گوید بدون آن نمی توان زندگی شادی داشت. از دیدگاه این حکیم نامدار میان خرد و دانش ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. با وجود آن دو می توان جهانی خوب و به دور از گزند و شکست و غم داشت. (ح. اصفهانی، ۱۳۹۰: ۵۷)

۱. این نکته از بیتی در شاهنامه قابل دریافت است که می گوید:

بسی رنج بردم در این سال سی عجم زنده کردم بدین پارسی

۲. چنانکه خود گوید:

بناهای آباد گردد خراب ز باران و از گردش آفتاب

پی افکندم از نظم کاخی بلند که از باد و باران نیاید گزند

نمیرم از این پس که من زنده ام که تخم سخن را پراکنده ام

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و با بهره گیری از منابع کتابخانه ای به بررسی جایگاه علم و دانش در شاهنامه ی فردوسی می پردازد و بر آن است تا ضمن بررسی ماهیت دانش، زیرشاخه های مهم آن را نیز با تکیه بر نظر فردوسی تبیین نماید. سوال اساسی که پیکره ی پژوهش حاضر را تشکیل می دهد این گونه مطرح می گردد که: «ماهیت علم و دانش و زیر شاخه های آن از دیدگاه فردوسی کدامند؟»

اهمیت و ضرورت پژوهش

اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر از آنجا ناشی می شود که علی رغم تحقیقات فراوان در حوزه شاهنامه، هنوز جای یک پژوهش جامع و روشمند درباره «تبیین جایگاه علم و دانش در اندیشه فردوسی»، با رویکردی ساختاری و نظام مند، به ویژه با تکیه بر متن شاهنامه و با نگاهی به پیشینه فلسفی-تاریخی این مفهوم در فرهنگ ایران باستان و دوره اسلامی، احساس می شود. بیشتر پژوهش های پیشین یا به جنبه های جزئی تر پرداخته اند یا فاقد تحلیل نظام مند و پیوند با بافت تاریخی و فرهنگی اندیشه فردوسی بوده اند.

پرسش های اصلی این پژوهش عبارت اند از:

۱. فردوسی مفهوم «خرد» و «دانش» را چگونه تعریف و تبیین می کند؟
۲. چه نسبتی میان خرد، دانش، دین و اخلاق در اندیشه فردوسی برقرار است؟
۳. در داستان های پادشاهان و پهلوانان شاهنامه، دانش و خرد چگونه در قالب شخصیت ها و رویدادها تجلی یافته است؟
۴. فردوسی برای علم آموزی و آموزش چه جایگاهی قائل است؟

روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله، روش تحلیل محتوای کیفی است؛ بدین صورت که پس از استخراج ابیات مرتبط با علم و دانش و خرد از متن شاهنامه (بر اساس تصحیح دکتر جلال خالقی مطلق و نسخه چاپ مسکو به کوشش دکتر حمیدیان)، این ابیات از منظر معناشناختی و نظام اندیشگی فردوسی تحلیل می شوند. همچنین از منابع کتابخانه ای و پژوهش های معتبر در حوزه شاهنامه پژوهی بهره گرفته شده است.

پیشینه پژوهش

در باره فردوسی و شاهنامه بسیار نوشته اند و می نویسند. نام بردن از پژوهشهای انجام شده در حوصله ی این پژوهش نمی گنجد. به ناچار برای بیان پیشینه ی پژوهش به محدود کردن دایره ی جست و جو پرداخته و آن دسته از آثار پژوهشی را بررسی می کنیم که در حیطه ی موضوع این پژوهش جای دارند و یا شبیه به آن هستند. بر همین اساس پس از جست و جوی فراوان به دلیل تخصصی بودن موضوع پژوهشی مستقل که به بررسی جایگاه علم و دانش در شاهنامه فردوسی پردازد، نیافتیم و تنها در برخی از کتب پیرامون فردوسی و شاهنامه به صورت مختصر مطالبی در زمینه ارزش های خرد، ارزش انسان، ضرورت های گفتار نیک و ... یافتیم که به شرح ذیل است:

۱- دکتر بهمن سید نظری در کتاب «جستاری در شاهنامه فردوسی» به بیان جایگاه خرد در شاهنامه فردوسی پرداخته است و خرد را از اسباب پیشرفت و تعالی آدمی دانسته است.

۲- سامان ح. اصفهانی در کتاب «سخنی از سیمرغ»، «گفت و گو با دکتر میر جلال الدین کزازی پیرامون شاهنامه فردوسی» به بیان اندیشه های بهروزی فردوسی پرداخته و جایگاه خرد و خردمندان را در شاهنامه واکاوی نموده است.

۳- معلم شهید سید مرتضی مصلاّبی در کتاب «ارزش های متعالی انسان در شاهنامه» در گفتاری مبسوط با عنوان «خرد و خردمندی در شاهنامه» به بیان ارزش های هنر و هنرمندان و بادانشان در شاهنامه می پردازد.

۴- سعید حمیدیان در کتاب «درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی»، به بیان تأثیر هنر فردوسی در شاهنامه از هنر اسلامی، پرداخته و علم و دانش را در این کتاب برگرفته از تعالیم و علوم اسلامی دانسته است. صرف نظر از پژوهش های انجام شده و ضمن ارزشمند بودن هر یک از این پژوهش ها، باید گفت: هیچ یک از منابع پیشین به طور تخصصی به جایگاه و شاخه های علم و دانش در شاهنامه فردوسی نپرداخته اند.

بنابراین در این پژوهش بر آنیم تا ضمن معرفی جایگاه علم و دانش در شاهنامه، زیر شاخه های این مقوله را نیز مورد بررسی قرار دهیم.

بنیان های فکری فردوسی درباره خرد و دانش

خرد: نخستین آفریده خداوند و شالوده هستی

فردوسی در دیباجه شاهنامه، پس از ستایش خداوند جان و خرد، به تفصیل به ستایش خرد می پردازد. او خرد را «اولین آفرینش» خداوند می داند و معتقد است که آدمی با بهره مندی از خرد است که به مقام شایسته انسانی خود دست می یابد:

خرد بهتر از هرچه ایزد بداد	ستایش خرد را به از راه داد
خرد رهنمای و خرد دلگشای	خرد دست گیرد به هر دو سرای
نخست آفرینش خرد را شناس	نگهبان جان است و آن سه پاس

(شاهنامه فردوسی، حمیدیان، ۱۳۷۴: ۱۳-۱۴)

این نگرش، ریشه در سنت کهن ایرانی (به ویژه باورهای زرتشتی) دارد که در آن خرد به عنوان نیروی ممتاز انسانی و موهبتی الهی تلقی می شود. خردگرایی از اندیشه های بنیادین فرهنگ ایرانی است، زیرا این فرهنگ، سعادت و رستگاری آدمی را در استخدام خرد می داند.

کسی که او ندارد خرد را ز پیش	دلش گردد از کرده خویش ریش
هشیوار دیوانه خواند و را	همان خویش بیگانه داند و را
از اویی به هر دو سرای ارجمند	گسسته خرد پای دارد به ببند (همان)

«خرد» و «خردمندی» در شاهنامه، بسامد بالایی دارد. این بسامد بالا، نشان از محوریت این مفهوم در سراسر این اثر دارد. فردوسی «خرد» را شالوده اصلی تفکر و اندیشه می داند که از او اندیشمند خلاق و مبتکر ساخته است.

اما «خرد» در دیدگاه فردوسی چه تعریفی دارد؟

از نظر او، خرد حد و مرزی ندارد. خرد نیرویی است که باید از طریق دانش آموختن و تربیت یافتن تقویت شود. خرد، معیار سنجش نیک و بد و ترازوی درستی و نادرستی کارهاست. فردوسی هنگامی که قصد ستایش عملی را دارد، از ارزش و اعتبار خرد مدد می جوید تا شنونده در درستی آن کار تردید نکند.

دانش: نیرویی کیهانی در خدمت نیکی

در جهان بینی فردوسی، دانش صرفاً انباشت اطلاعات نیست؛ بلکه «نیرویی است جستجوگر، کنجکاو، و معناگر» که انسان را از جهل، از سرکشی و از تباهی می‌رهاند و او را به مرزهای اخلاق، خرد و سعادت‌مندی می‌رساند. در یکی از کلیدی‌ترین ابیات شاهنامه، فردوسی می‌گوید:

ز دانش خرد را توانگر کنید خرد را همان بر سر افسر کنید (همان)

در این بیان، دانش منشأ پرورش خرد است و خرد به منزلهٔ اوج ارزش انسانی، شایستهٔ تاج و افسر دانسته می‌شود. همچنین فردوسی به صراحت بر تقدم دانش بر هر چیز دیگری تأکید می‌کند:

توانا بود هر که دانا بود ز دانش دل پیر برنا بود (همان)

این بیت، که در دیباچهٔ شاهنامه آمده است، یکی از مشهورترین ابیات در ستایش دانش است. از نظر فردوسی، توانایی و قدرت بدون دانش، نه تنها بی‌ارزش، بلکه خطرناک است.

پیوند خرد، دانش و دین: نظریهٔ توسعه و سعادت

دین و دانش دو مبنا و پایه اصلی جهان‌شناسی فردوسی است که بر این اصول نظریه‌های خود را پایه‌ریزی کرده و بزرگ‌ترین شاهکار خود شاهنامه را برای جهانیان سروده است. یکی از بدیع‌ترین و عمیق‌ترین جنبه‌های اندیشهٔ فردوسی، پیوند میان دانش و دین است:

به دانش فزای و به یزدان گرای که اویست بر نیکویی رهنمای

این سخن بنیادین خلاصه‌ای از جهان‌بینی فردوسی را ارائه می‌دهد: جهان‌بینی‌ای که در آن، «دانش بی‌خدا بی‌ثمر است، و ایمان بی‌دانش، بی‌جهت». در این منظومهٔ فکری، دانش، پرتوی از یزدان است و یزدان، راهنمای نیکی از رهگذر دانایی. فردوسی در جای دیگر نیز می‌گوید:

تو را دانش و دین رهند درست در رستگاری بیایدت جست

این ابیات به وضوح نشان می‌دهد که فردوسی دانش و دین را دو بال رستگاری و سعادت انسان می‌داند. استاد جلال خالقی مطلق، برجسته‌ترین شاهنامه‌پژوه معاصر، دربارهٔ این پیوند می‌گوید: «دین و دانش، پایهٔ اصلی جهان‌شناسی فردوسی است. انسان در این هستی باید پشتوانه‌ای داشته باشد که این پشتوانه ایمان، دین و خرد است». نکتهٔ مهم آنکه فردوسی ضمن التزام به اسلام (و در بخشی از دیباچه، ستایش پیامبر و خلفا)، در سراسر شاهنامه توانسته است اندیشهٔ خردگرایی ایرانی را با تعالیم اسلامی پیوند دهد. جهان‌بینی فردوسی مبتنی بر یکتاپرستی است. توصیف‌های او از خداوند کاملاً مطابق توحید اسلامی است و هیچ نشانه‌ای از دوگانه‌انگاری زردشتی در آن دیده نمی‌شود. با این حال، خاستگاه این خردورزی بیش از آنکه صرفاً اسلامی باشد، ریشه در فرهنگ باستانی ایران دارد. این امر نشان‌دهندهٔ توانایی فردوسی در تلفیق حکمت ایرانی با جهان‌بینی اسلامی و خلق نظامی فکری است که در عین وفاداری به اسلام، هویت فرهنگی ایرانی را زنده و پویا نگاه می‌دارد.

تجلی خرد و دانش در لایه‌های سه‌گانهٔ شاهنامه

شاهنامه از سه لایهٔ اصلی تشکیل شده است: اسطوره‌ای، پهلوانی و تاریخی. در هر سه لایه، خرد و دانش حضوری پررنگ و تعیین‌کننده دارد.

لایه اسطوره‌ای: جمشید و هبوط از فراز دانایی

شخصیت جمشید، نخستین پادشاه اساطیری ایران، نمونه برجسته‌ای از این آموزه است که غرور و خودبینی برآمده از نادانی (نادانی در شناخت حقیقت جایگاه خود)، سرانجام سقوط را به دنبال دارد. داستان جمشید، نمونه از دست دادن «فرّ ایزدی» به سبب غرور و سرمستی است. در تحلیل عمیق‌تر، گناه اصلی جمشید نه صرفاً غرور، بلکه «نابخردی» در شناخت حد خویش و نسبت خود با مبدأ هستی است. فردوسی در پایان این داستان به صراحت می‌گوید:

چو جمشید شد غرق ناز و نبرد برون شد ز یزدان و راه خرد

جمشید چون خود را به جای خداوند نشاند و از «خرد» که ارتباط‌گر او با مبدأ نور بود فاصله گرفت، فرّ ایزدی از او دور شد و ضحاک ماردوش (نماد جهل و تاریکی) بر تخت نشست.

چنین گفته با سالخورده مهان	که جز خویشان را ندانم جهان...
چو این گفته شد فرّ یزدان از او	بگشت و جهان شد پر از گفت و گوی
منی چون بیبوست با کردگار	شکست اندر آورد و برگشت کار
به یزدان هر آن کس که شد ناسپاس	به دلش اندر آید زهر سو هراس

(شاهنامه، حمیدیان، ۱۳۷۴: ۴۳)

لایه پهلوانی: رستم، پهلوان خردمند

رستم، بزرگ‌ترین پهلوان شاهنامه، نه صرفاً به سبب نیروی بدنی، که به دلیل خردمندی و تدبیر در میان پهلوانان ممتاز می‌شود. او همواره پیش از هر نبردی، با خرد و تدبیر وارد می‌شود و در هفت‌خوان، از طریق خرد بر موانع غلبه می‌کند. گفت‌وگوهای حکیمانه رستم با کیکاووس و دیگران و نقش او به عنوان «پهلوان خردمند» که در امور کشورداری و صلح نیز مداخله می‌کند، نشان از آن دارد که در اندیشه فردوسی، «پهلوانی» بدون «خردمندی» معنا و ارزش ندارد.

لایه تاریخی: بزرگمهر، نماد دانش و سیاست

بزرگمهر بختگان، وزیر خردمند انوشیروان، شاخص‌ترین چهره لایه تاریخی شاهنامه در حوزه دانش و حکمت است. او نماد تلفیق دانش، سیاست و دیانت است. حکایات بسیاری از حکمت و دانش او در شاهنامه نقل شده که از آن جمله می‌توان به حل معماهای بزرگمهر در پاسخ به پرسش‌های دشوار انوشیروان اشاره کرد. بزرگمهر نماینده وزیر آرمانی در اندیشه ایرانشهری است: «شاهی لایق به وزیری دانشمند نیاز دارد که امور مملکتی را با خرد و تدبیر پیش ببرد. انوشیروان بدون بزرگمهر نیمه‌تمام است.» خود انوشیروان نیز به این مسئله اعتراف می‌کند.

آموزه‌های تعلیمی و تربیتی در شاهنامه علم‌آموزی به مثابه وظیفه ابدی

از نظر فردوسی، علم‌آموزی و دانش‌اندوزی هیچ‌گاه پایان نمی‌پذیرد. او آموزش را امری دائمی و ضروری می‌داند و اعتقاد دارد که «آموزش می‌بایست پیوسته باشد و آنرا برای خردورزی امری لازم می‌داند». این نگاه، بسیار پیش‌تر از نظریه‌های جدید «یادگیری مادام‌العمر» مطرح شده است.

موانع دانش آموزی از دیدگاه فردوسی

فردوسی موانع دانش آموزی را نیز به روشنی برشمرده است: غرور و خودبینی، تنبلی و سستی، و ترس از نادیده گرفتن آداب و رسوم غلط. او در موارد متعدد، پادشاهانی را نکوهش می‌کند که به سبب غرور و خودبزرگ‌بینی، از آموختن و مشورت با خردمندان روی گردانده‌اند و سرانجام به سقوط گرفتار آمده‌اند.

روش‌های آموزش در شاهنامه

فردوسی به روش‌های متنوع آموزش اشاره می‌کند: «مشورت با خردمندان»، «سفر و سیاحت برای دانش‌اندوزی»، «استفاده از تجربیات پیشینیان»، و «آموزش در محضر استاد». او تأکید می‌کند که «اصولاً هرکس وظیفه دارد بر دانش خود بیفزاید و نباید گمان کند که دانش را حد و مرزی است و بهره‌ما از آن به کفایت رسیده است».

«خرد» و «دانش» در کانون ادبیات تعلیمی

شاهنامه به جرئت یکی از غنی‌ترین متون ادبیات تعلیمی و اندرزی به زبان فارسی است. موضوعاتی مانند توجه به مذهب و تعالیم دینی، پند و اندرز و نتایج اخلاقی آن از شاخصه‌های این اثر است. در این میان، خرد و دانش نقشی محوری در همه‌ی اندرزها و پندهای شاهنامه دارند. اندرزهای فردوسی (چه به صورت مستقیم و چه در قالب گفت‌وگوهای شخصیت‌ها) همگی به نحوی به اهمیت خردورزی و دانش‌آموزی اشاره دارند.

خرد و دانش شرط بقای قدرت یا سقوط در جهل

یکی از مهم‌ترین آموزه‌های سیاسی و اجتماعی شاهنامه که در تمام لایه‌های آن تکرار شده، این اصل است که «خرد و دانش» شرط بقای قدرت است و هر فرمانروایی که از خرد دور شود، به نابودی کشیده می‌شود.

جمشید و ضحاک: تقابل خرد و جهل

جمشید پادشاه آرمانی است که به سبب خرد و فرّ ایزدی، جهان را به اوج شکوفایی می‌رساند، اما همین که غرور بر او غالب می‌شود و خود را «صاحب تاج و اورنگ» می‌پندارد (و نه امانت‌دار خداوند)، خرد را از دست می‌دهد. در مقابل، ضحاک تجسم جهل و پیروی از هوای نفس است. او به سبب نادانی و گمراهی (و فریب اهریمن) به پدرکشی و خون‌ریزی دست می‌زند و سراسر دوران پادشاهی وی، نمادی از تباهی و ویرانی است.

«فریدون»، پادشاه آرمانی بعدی، با خرد و تدبیر بر ضحاک پیروز می‌شود. فردوسی درباره‌ی فریدون می‌گوید:

فریدون فرخ فرشته نبود	ز مشک و ز عنبر سرشته نبود
به داد و دهش یافت آن نیکویی	تو داد و دهش کن، فریدون تویی

فریدون «به داد و دهش» (که هر دو از لوازم خرد و عدالت است) به این نیکویی دست می‌یابد، نه از طریق زور و شمشیر.

کیخسرو و پادشاهی آرمانی

کیخسرو در شاهنامه، نمونه‌ی اعلای پادشاه فرزانه و خردمند است. او که با خرد و دانش بر تخت می‌نشیند، در پایان عمر، تاج و تخت را رها می‌کند و راهی «کوهسار» می‌شود تا به خلوت بندگی بپردازد. این تصمیم، آخرین مرحله‌ی خردورزی است: پادشاهی که می‌داند هیچ پادشاهی جاوید نیست و دوران قدرت گذراست.

بزرگمهر نیز در پایان نامه‌ی خود به انوشیروان، یکی از مهم‌ترین اصول خردورزی را یادآور می‌شود:

جهان را بکوش و جهان را بجوی به گیتی کسی را مدان هم تبوی

یعنی «در جستجوی دانش و جهان باش، اما مغرور مباش که گمان کنی همتایی در گیتی داری». این همان حکمتی است که فردوسی در تمام شاهنامه پیوسته تکرار می کند: خرد یعنی شناخت حد خویش، و دانایی یعنی آگاهی از نادانی خود.

نقش دانشمندان، پزشکان و وزیران در شاهنامه پزشکی و دانش درمان در شاهنامه

شاهنامه علاوه بر ارزش های حماسی و اخلاقی، گنجینه ای از دانش پزشکی کهن ایرانی را نیز در خود جای داده است. در این اثر به روش های متداول درمان از جمله دارو و گیاه پزشکی اشاره شده است. پزشکان در شاهنامه، نماد «دانش در خدمت حیات» هستند.

در داستان رستم و سهراب، درمندی و ناتوانی پزشکان در درمان رستم (و نیز عدم تشخیص هویت سهراب) بازتاب دهنده محدودیت دانش بشری در برابر تقدیر است. در این میان، فردوسی نه تنها طبابت را دانشی مقدس می خواند، بلکه به تفاوت «پزشک حاذق» و «پزشک نادان» نیز اشاره می کند.

وزیران خردمند و مشاوران دانا

وزیران خردمند در شاهنامه نقشی حیاتی دارند: آن ها «مغز متفکر» قدرت هستند و پادشاهان را از افتادن در دام غرور و بیدادگری باز می دارند. بزرگمهر در کنار انوشیروان، موبد موبدان در کنار اردشیر بابکان، و گودرز و طوس در کنار کیخسرو، نمونه هایی از این وزیران و مشاوران خردمند در شاهنامه هستند.

فردوسی معتقد است که پادشاه نابخرد، سرانجام به دست یکی از همین وزیران خود کشته یا سرنگون می شود یا آنکه کشور را به تباهی می کشاند. از این رو، «وزیر خردمند» به مثابه ضمانت بقای فرمانروایی خردمند معرفی می شود.

در هم آمیختگی دانش و دیانت

آنچه در شخصیت بزرگمهر و دیگر حکیمان تاریخی شاهنامه برجسته است، پیوند ناگسستنی «دانش» و «دیانت» است. در این منظومه فکری، دانش، پرتوی از یزدان است و یزدان، راهنمای نیکی از رهگذر دانایی. چنین پیوندی، نظریه ای تمام عیار درباره رشد و توسعه انسان و جامعه پدید می آورد.

نمونه موردی تحلیل تطبیقی شخصیت ها بر محور خرد و دانش

شکست یا پیروزی شخصیت شاخصه ها نسبت با خرد و دانش

- با توجه به شاهنامه فردوسی، برخی از چهره های شاهنامه را براساس میزان توجه آنان به مقوله علم و دانش از نظر می گذرانیم تا ببینیم این شاخص ها نسبت به این موضوع چگونه رفتار کرده اند و به سرانجام چه سرنوشتی چار شده اند:
- جمشید پادشاه آرمانی نخستین صاحب خرد و فرّ ایزدی: در ابتدا گرفتار غرور شد و در پایان هبوط و شکست
 - ضحاک ماردوش، نماد شر تهی مغز، تسلیم اهریمن: به بند کشیده شدن در کوه دماوند
 - فریدون پادشاه دادگر خردمند و پیرو راه نیکی: پیروزی و آبادانی
 - کیخسرو پادشاه فرزانه، اوج خردورزی و دانایی: رهایی از تاج و تخت
 - بزرگمهر وزیر و حکیم نمونه تام دانش، دیانت و سیاست: جاودانگی در تاریخ
 - رستم پهلوان نامدار خرد در خدمت قدرت و پهلوانی: مرگ تراژیک به سبب غفلت از خرد

این موضوع به وضوح نشان می‌دهد که خرد و دانش، عامل اصلی تعیین‌کننده در سرنوشت شخصیت‌های شاهنامه است. کسانی که خرد را راهنمای خود قرار می‌دهند (فریدون، کیخسرو، بزرگمهر) به آبادانی و جاودانگی می‌رسند و کسانی که از خرد دور می‌شوند (جمشید، ضحاک) به سقوط و نابودی گرفتار می‌آیند.

ماهیت و جایگاه علم و دانش در اسلام و شاهنامه فردوسی

در قرآن کریم آشکارا و به روشنی آمده که دانایان با نادانان برابر نیستند: «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ»، (زمر: ۹). فردوسی با توجه به این اندیشه قرآنی می‌گوید:

«که گوید که دانا و نادان یکی است؟!» (شاهنامه، حمیدیان، ۱۳۷۸: ۴۶۷-ج: ۱)

و در سخنان حضرت علی (ع) آمده است که: علم و حکمت گمشده مومن است و باید آن را بجوید: «الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ» (آمدی، ۱۳۷۳: ۵۸) و رسول اکرم (ص) فرموده است: «أُطْلِبُوا الْعِلْمَ وَ لَوْ بِالصَّيْنِ» (المنادی، ۱۳۵۶: ۱۱۱۰). علم و دانش گوهری گرانبهاست که نه آن را دزد ببرد و نه خواجه به تفاریق بخورد و شرافت علم شرافتی ذاتی است همچون نور که: «ذَا هُرِّ بِذَاتِهِ وَ مُظْهَرُ لَغَيْرِهِ» خود روشن و تابان است و به دل‌های تاریک، روشنایی می‌بخشد و آدمی را از عالم بهیمیت و سبیت به عالم انسانیت بر می‌کشد. (محقق، ۱۳۸۴: ۱۲۳-۱۲۹)

هنگامی که از اهمیت شاهنامه سخن به میان می‌آید، در این زمینه اتفاق نظر داریم که شاهنامه یکی از مفاخر ملی است؛ ولی اگر از چند نفر بپرسید که چرا شاهنامه یکی از مفاخر ملی است؟ آنان اهمیت ملی شاهنامه را در تبلیغ میهن پرستی و شرح پیروزی‌های ایرانیان بر دشمنان آنان می‌دانند. به دیگر سخن وقتی ما از اهمیت ملی شاهنامه سخن می‌گوییم، غالباً تنها به اهمیتی که این کتاب برای ملیت ما دارد، نظر داریم؛ درحالی که شاهنامه، علاوه بر اهمیت ملی، ارزش‌های علمی و ادبی آن نیز مطرح است؛ به طوری که برای شناخت همه جهات اهمیت شاهنامه باید بدون اغراق، دهها کتاب مستند و صدها مقاله تحقیقی نوشت و این کار هم وقتی ممکن است که بر پایه یک متن پالوده انجام گیرد؛ یعنی نخست باید تصحیح نسبتاً معتبری از این کتاب فراهم شود و متن کتاب از دستبردهای بیگانه و چندین هزار بیت الحاقی پاک گردد.

در شاهنامه، علم و دانش در دو حیطه «ماهیت کلی و جزئی» مطرح شده است. وقتی فردوسی از دانش در جایگاه کلی آن سخن به میان می‌آورد، تمام حیطه‌های دانش را در نظر دارد و منظور او دانش با تمام شاخه‌های آن است؛ اما فردوسی دانش را در همین حد کلی معرفی نکرده بلکه از زیر شاخه‌های آن نیز به صورت جداگانه سخن به میان آورده است. ولی در ابتدای امر شروع شاهنامه، از ماهیت و کلیت دانش سخن گفته است:

همه جستنش داد و دانش بود ز دانش روانش به رامش بود

(شاهنامه، حمیدیان، ۱۳۸۷: ۴۹۳)

در این بیت، فردوسی از ماهیت و کلیت دانش سخن رانده است و منظور او از دانش تمام علوم و آگاهی‌هایی بوده است که برای پیشرفت و تعالی آدمی ضروری و مفید است. همچنین است در ابیات زیر:

تو را دین و دانش ره‌اند درست	ره رستگاری بیایدت جست
کنون گرد خویش اندر آور گروه	سواران و مردان دانش پژوه
بزرگان ز تو دانش آموختند	به تو تیرگیها بر افروختند (همان: ۴۷)

فردوسی در اشعار خود به دانش‌های گوناگون اشاره کرده است و علاقه خود را به هر یک از بخش‌های دانش ابراز داشته است. او علاقه خود را به علم، حکمت، طب، نجوم، علوم دینی و غیره نشان داده و فراگیری آن را از ویژه‌ترین وظایف انسان‌ها دانسته است.

در عصر حاضر، تعریف و تمجید از علم و دانش، نه بجاست و نه شایسته؛ و اینکه اگر بخواهیم در شاهنامه کندوکاو کنیم تا اشاراتی را که به ارزش علم شده است، استخراج نماییم، کاری است عبث و بی نتیجه.^۱

یک انسان آگاه و متعهد در عصر حاضر وقتی می خواهد از علم بگوید و با تمام ایمان و عقیده اش از آن دفاع کند و در قرن آشفته امروز که دنیا بر محور علم می گردد، وقتی می خواهد از اصالت علم و ارزش های علمی صحبت کند، پیش از هرچیز، ماهیت علم مورد نظر را تعیین می کند که: کدام علم؟ و از کدام دانش باید دفاع کرد؟ در شاهنامه هم هرجا که صحبت از دانش و دانش اندوزی شده است، این دانش انسانی و متعهد و در خدمت هدف های متعالی بشری است. دانشی که در شاهنامه از آن تمجید می شود، انسان ساز است و نجات دهنده؛ دانشی است که توانایی معنوی به ارمغان می آورد و دل پیران را جوان نگاه می دارد:

به مرد خردمند و فرهنگ و رأی بود جاودان تخت گیتی به پای

(شاهنامه، حمیدیان، ۱۳۷۸: ۱۲۵۹ - ج: ۱)

لازمه علم در جهان بینی شاهنامه آن است که متوجه خداوند و ارزش های وجودی انسان باشد و لذا بهترین علمی که می تواند وجود داشته باشد، علمی است که انسان را در شناخت خداوند یاری کند:

سر راستی دانش ایزدست چو دانستی اش، زو نترسی بدست (همان: ۶۷۲)

دانش باید انسان را آگاه و بیدار و دانا کند و جان او را فروغ و روشنی بخشد. اگر از دانش دفاع می شود، منظور آن دانشی است که فرد و جامعه را از جهل و نادانی و تاریکی فردی و رکود می رهاند:

ز دانش به اندر جهان هیچ نیست تن مرده و جان نادان یکی است (همان: ۵۴۳)

علم آموزی باید توام با پرورش ارزش های عالی انسانی باشد و کسب چنین علمی است که تحریض و تشویق می شود:

زمانی میاسای ز آموختن اگر جان همی خواهی افروختن (همان: ۷۴۸)

می دانیم که محتوای شاهنامه به لحاظ اقتضای زمانی مطالب، دانش را به صورت یادگیری های عملی و فراگیری های عینی در زندگی توجیه می کند. زیرا مراکز علمی و آموزشی را بدان معنی که در قرون بعد از چهار و پنج به وجود آمدند و عمومیت یافتند، در محیط باستانی شاهنامه نمی توان جستجو کرد. بنابراین واژه «دانا و داننده» در شاهنامه، رساننده مفهوم شخص دانشمند و کتاب خوانده و تجربه دار هم هست:

به دانا سپردند و داننده گفت: که من گوهری دارم اندر نهفت (همان: ۷۸۸)

عمومیت و ماهیت دانش و دانشمندی در شاهنامه فردوسی

فردوسی، دانایی را پایه توانایی و مقدمه قدرت واقعی می داند و به کسانی که خواهان رسیدن به قدرت معرفتی و شناخت هستند، گوشزد می کند که راه آن، آموختن دانش و داشتن آگاهی است و بر این باور است که انسان به واسطه علم و دانش می تواند به شادابی و نشاط روحی و روانی برسد و در پیری و سستی، جوانی از سر گیرد و چونان جوانان کوشا در عرصه های مختلف اجتماعی و میدانهای حرکت و تلاش، نقش آفرینی کند. از دید او، یکی از پایه های دانش این است که انسان را به سوی یزدان می کشاند. زیرا یزدان، جاودانه و پابرجا و خلل ناپذیر است. کسی که مایل باشد به جاودانگی و استواری یزدان دست باید، نخستین گام او باید این باشد که در راه دانش بکوشد و بدان گرایش یابد. دانایی انسان را به پایه ای از

۱. منظور این است که از سیاق سخن فردوسی باید پی به وجود ارزش علم برد، نه این که ادله ای ظاهری برای آن جست. چه، در این کتاب گهربار با ارزش علم و دانش در پس سخن مواجهم و شاعر به صورت ضمنی این مقوله را بیان کرده است.

بلند مرتبگی می رساند که قدردان بخشش های خداوندی می گردد و بر پایه این بینش مندی و دانشمندی می تواند به گوهر شناخت که یکی از شکوهمندترین اهداف آفرینش و هستی است، برسد. چنان که گوید:

توانا بود هـر که دانا بود	ز دانش دل پیـر برنا بود
ز دانش نخستین به یزدان گرای	کجا هست و باشد همیشه بجای
به دانش ز یزدان شناسد سپاس	خنک مرد دانا و یزدان شناس
دگر آن که دارد ز یزدان سپاس	بود دانشی مرد نیکی شناس (همان)

از آنجا که یزدان پاک، در گمراهی و تاریکیهای جهل و نا آگاهی راهنمای جان است، فردوسی انسان را به افزایش سطح علمی و معرفت و دانش توصیه می کند و او را به سوی یزدان فرامی خواند. او با بهره گیری از آموخته های دانایان سرد و گرم چشیده روزگار و خردمندان سخن شناس که پیوند بهتری با یزدان دارند و در آشوب روزگاران و تنگناهای آن، راههای برون رفت از دشواریها را بهتر از دیگران شناخته اند، از زبان آنان حکایت می کند که اگر خواهی ره یافتگان و نزدیکان به درگاه یزدان پاک را بخوبی بشناسی و از پروردگار سپاس داشته و به آفرین ویژه او برخورداری شوی، این کار تنها از راه دانش و آگاهی امکان پذیر خواهد بود. او «انسانیت» را بهترین کار در جهان می داند و براین باور است که، روزگار با اهل علم به پیکار و ناسازگاری و ستیز برنخیزد. آدمی بخاطر وجهه ارزشمند انسانی که از راه علم و دانش به دست آورده می تواند به آرامش و آسودگی برسد. علم و آگاهی که انسان از راه معرفت و شناخت ایزدی به دست آورده، اساس راستی و درستکاری است و آنگاه که انسان به این بینش راستین و نیکو دست یافت، ترس و هراس که یکی از بدیها و ناخوشایندیها در گوهر وجود است، از دل او رخت بر می بندد. او باور دارد که انسانهای خداشناس بسیار قوی دل هستند و به خاطر انجام کار نیکو که یکی از نمودهای عینی آن توجه به دانش و معرفت و آگاهی است، هراسی از بدی به دل راه ندهند.

به دانش فضای و به یزدان گرای	که او باد جان تو را رهنمـای
بپرسیـدم از مرد نیکو سخن	کسی کو به سال و خـرد بد کهن
که از ما به یزدان که نزدیک تر؟	کـه را نزد او راه، باریک تر؟
چنین داد پاسخ که: دانش گزین	چو خواهی ز پروردگار، آفرین
به گیتی به از مردمی، کار نیست	بدین با تو دانش به پیکار نیست
سر راستی دانش ایزدی است	چو دانستیش زو نترسی، بدی است
همه یک دلانند یزدان شناس	به نیکی ندارند از بد هراس (همان)

فردوسی علم و دانش را گوهری از جانب یزدان می داند که آن را به هرکس که بخواهد می دهد. شاید در این سخن، گوشه چشمی به اندیشه قرآنی (يُؤْتِي الْحِكْمَ مَنْ يَشَاءُ) (بقره: ۲۱۹ و نسا: ۱۲۹) داشته باشد. همچنانکه شکوهمندی و قدرت را نیز از جانب او می داند که (هُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ). او علم و دانش را چونان باغی رنگارنگ و لبریز از میوه های آبدار یا گنج شایگانی می داند که هرچند آن را بر این و آن بخشش کنی، هرگز پایانی بر آن نخواهد بود.

فردوسی بر این نکته تأکید دارد که آنگاه که دانشی مردان سخن شناس، چشمه زلال سخن از اندیشه گهربار خویش جاری سازند، بر جویندگان است که سخن آنان را بخوبی پذیرا و شنوا و خریدار باشند. او بر آموختن همه علوم و دانشها تأکید دارد و با توجه به سودمندی دانش، بر این اندیشه پای می فشارد که انسان باید از همه دانشها بهره لازم را به دست آورد. زیرا ماهیت علم و دانش و کسب علوم و فنون مختلف به داننده اش آرامش درونی و بیرونی می بخشد. از طرفی، رنج و سختی کشیدن برای دانش را امری پسندیده می داند و معتقد است که سزاوارترین رنج و سختی فقط در راه کسب علم و دانش رواست. او بر این باور است که اگر انسان جسم و وجود خود را به خاطر فراگیری علم و دانش به سختی افکند و رنج ها در این راه بر خویشتن هموار سازد، بسی شایسته است. چه، دانش همواره تازه است و در هر زمان و مکانی تازگی خاص

خود را دارد و هرگز طراوت و شادابی و تازگی آن بوی کهنگی به خود نگیرد و پیوسته تازه باشد. پس برانسان است که همواره در راه کسب دانش و داد و دهش آماده باشد.

به یزدان چنین گفت: کای دادگر	تو دادی مرا دانش و زور و فر
چو دیدار یابی به شاخ سخن	بدانی که دانش نیاید به بن
اگر چند بخشی ز گنج سخن	برافشان، که دانش نیاید به بن
اگر دانشی مرد گوید سخن	تو بشنو که دانش نگردد کهن
به رنج اندر آری تنت را رواست	که خود رنج بردن به دانش سزااست
بیاموز و بشنو ز هر دانشی	بیابی ز هر دانشی رامشی
ز خورد و ز بخشش میاسای هیچ	همه دانش و داد دادن بسیج! (حمیدیان: ۱۳۷۴)

فردوسی بر این نکته اصرار دارد که انسان باید پیوسته به دنبال دانش باشد و لحظه ای درنگ را جایز نداند و باور او بر این است که انسان به کمک دانش می تواند به یقین برسد. بنابراین باید کوشش شود تا به واسطه علم و آگاهی پایه های دل استوار گردد و در گمان و دو دلی گرفتار نشود. ارج و پایه علم در نظر فردوسی تا بدانجاست که سفارش می کند باید نزد صاحبان علم همواره از علم و دانش آنها بهره مند باشی و از آن مانند جان و تن خویش نگه داری کنی! و می گوید علم از آنچه که تاکنون آشکارا و نهان درباره اش گفته و یا شنیده ایم، پایگاهی بس والاتر و ارزشمندتر دارد و هنوز نتوانسته ایم آنگونه که شایسته علم و آگاهی است از آن سخن به میان آوریم.

از دیدگاه فردوسی توانایی علمی، سبب استواری انسان در گفتار و کردار می شود؛ صبر و شکیبایی که از ویژگیهای پسندیده در اندیشه آدمی است، در وجود او پایدار می ماند؛ آن که از دانش برخوردار باشد، در چنبره بدیها گرفتار نگردد و گزند و آسیبی از آن بدیها او را نیازارد؛ دست اهریمنان از او کوتاه می گردد؛ آنجایی که دانش و دانایی حکمرماست، امنیت و آسایش در جامعه بر قرار خواهد بود. به عبارت دیگر، آرامش یک جامعه در گرو بهره مندی آن از وجود ارزشمند دانایان خویش است. بنابراین انسانی که ارزش و سود علم را درک کرده باشد، باید با گوهر علم، دل خویش بیاراید تا ارج و منزلت واقعی را دریافته باشد. زیرا جان به واسطه علم ارزش پیدا می کند.

میاسای از آموختن یک زمان	ز دانش میفکن دل اندر گمان
همیشه یکی دانشی پیش دار	ورا چون روان و تن خویش دار
فزون است از آن دانش اندرجهان	که بشنود گوش آشکار و نهان
کسی کو به دانش توانگر بود	ز گفتار و کردار بهتر بود
شکیبایی از ما نشاید ستد	نه کس را ز دانش رسد نیز بد
نگه کن به جایی که دانش بود	ز داننده کشور به رامش بود
بیارای دل را به دانش که ارز	به دانش بود، چون بدانی، بورز
به دانش بود مرد را ایمنی	ببندد ز بد، دست آهرمنی
به دانش بود بی گمان زنده مرد	خنک رنج بردار پاینده مرد (همان) فردوسی

از قول دهقان پیر و دانا می گوید:

انسان به واسطه دانش پشت گرمی دارد و کسی که از خرد و دانش مایه گرفته باشد، گویی زره پولادین بر تن کرده باشد^۱. از طرفی، اگر می خواهی در زندگی، دوست و همنشین خوبی داشته باشی، بهتر آن است که این دوست را از میان

۱. چنانکه شاعر (تیره چشم روشن بین، رودکی بزرگ) نزدیک به همین مضمون گفته است:

تا جهان بود از سر آدم فراز کس نبود از راز دانش بی نیاز
دانش اندر دل چراغ روشن است و از همه بد بر تن تو جوشن است

کسانی برگزینی که از علم و دانش بهره مند باشند. زیرا دوستی با بی دانشان جز ناخوشایندی نتیجه ای در بر نخواهد داشت. در واقع آدمهای نادان و تهی از دانش، آدمهایی بیکار و بی عار هستند و گریستن به حال آنان، سزاست. به سبب علم و دانش، سیمای دل و جان آدمی روشنایی یابد و گرفتار تاریک خانه نادانی نگردد. از سوی دیگر، دانش می تواند راستی را بگستراند و هر آن کس که دلش با دانش راست گردد، باید که به هوش باشد که به آرایش دروغ، نیالاید!

چنین گفت: داننده دهقان پیر	که دانش بود مرد را دستگیر
هر آن مغز، کو را خرد، روشن ست	ز دانش به گرد تنش جوشن ست
یکی پارسی بود هشیار نام	که بر چرخ کردی به دانش لگام
چه ناخوش بود دوستی با کسی	که بهره ندارد ز دانش بسی
که بیکاری او ز بی دانشی است	به بی دانشان بر، بیاید گریست

ز دانش بود جان و دل را فروغ نگر تا نگریدی به گرد دروغ (شاهنامه، حمیدیان، ۱۳۷۴)

یکی از ویژگیهای اهل دانش این است که به همه سخنان گوش فرامی دهند و از آن میان، خوب ترین آن بر می گزینند^۱. فردوسی با نگاهی به این ویژگی پسندیده، شنونده را به شنیدن سخن گوینده فرا می خواند و از او می خواهد که آنگاه که گوینده، لب به سخن گشاید، شنونده خوبی باشد و در برابر سخن سخندان تندی و سرکشی نکند. افزون بر این، سخن باید که سودمند باشد و بر گوینده است که سخنی نراند که آن را بهره ای نیانگیزد. چه، سخن بی سود، آتشی را ماند که جز دود از آن برنخیزد! فردوسی با باریک بینی و نگاه موشکافانه، بی دانشان را چونان مردگانی انگارد که آنان را یارای جنبش نیست و نادانان را چنان می نماید که هر کجای که پای نهند، شادابی و نشاط از آن رخت برسته باشد. فردوسی در مقام ارج و منزلت دانش و دانشمندی، یکی از نغزترین سخنان زبان فارسی را که امروزه جزو مانا ترین نمونه های ضرب المثل است، به کار برده است و آن تعبیر بسیار ژرف و شکوهمند «برتری دشمن دانا بر دوست نادان» است و این سخن در زبان فارسی چنان نغز و دلکش افتاده است که گویندگان برجسته بعد از فردوسی آن را چاشنی سخنان دل انگیز خود ساخته و کام جویندگان و پویندگان اندیشه خویش را به زیور گوهر گرانیهای آن آراسته اند^۲؛ بنابراین، سزاست که همه از این گوهر شریف برخوردار باشند. پس معیار درست و حقیقی، دانش را سزد که زینده آدمی است نه گنج دینار را!

در اندیشه فردوسی، سخن که تعبیر زیبایی دانش است، مهمترین یادگاری است که از آدمی به جای می ماند. زیرا هیچ گنجی یارای برابری با دانش را ندارد و دانش خود گنجی است فراتر از گنجهای این جهانی که روزی پایان می یابد؛ حال آنکه گنج دانش را پایانی بر آن نتوان انگاشت.

ویژگی دیگری که فردوسی در مورد دانش بیان می کند، این است که آدمی که از نعمت دانش برخوردار باشد، به جهت آگاهی که از پلیدی گناه دارد، هرگز دامن خود بدان آلوده نسازد؛ چه، دانش، فراتر از تخت پادشاهی است که گناه و آلودگی را در پی دارد.

(مبنوی، مجتبی، مقدمه کلیله و دمنه، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دهم، ص ۱۰۷، ۱۳۷۱)

۱. درقرآن کریم به زیبایی به این نکته اشاره رفته است که:

فَيَسْرِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْآلِيَابُ (زمر / ۱۸)

سنایی، عارف و شاعر معروف قرن پنجم هجری، هم با نظر به همین مفهوم قرآنی گوید:

گوش سوی همه سخنها دار هر چه زان به، درون جان بنگار

(سنایی، حدیقه الحقیقه / تصحیح مدرس رضوی، تهران، نشر دانشگاه، ص ۳۱۶)

۲. نظامی، شاعر توانمند زبان فارسی این مضمون را به زیبایی در کلام خویش به کار برده و می گوید:

دشمن دانا که پی/غم/ جان بود بهتر از آن دوست که نادان بود

(نظامی گنجوی، کلیات، به تصحیح وحید دستگردی، ج اول، تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۸۴، ص ۷۳)

یا شبیه این مضمون آمده است:

دوستی با مردم دانا نکوست دشمن دانا به از نادان دوست

دشمن دانا بلندت می کند بر زمینت می زند نادان دوست

در نگاه فردوسی، دانش هم می تواند مراتب خاص داشته باشد. اگر صاحب دانش، علم خود را وسیله ای برای فخر بر دیگران بداند و بخاطر آن بر خویشتن ببالد، آن دانش، سودمند نیست و چه بسا مایه دردسر برای دارنده اش باشد. دانشی که از آن غرور زاید، داننده اش را به نادانسته ترین حالت کشاند!^۱

سرخسوی چون بر گشاید سخن	بمان تا بگوید تو تندی مکن
مگو آن سخن کاندرو سود نیست	که زان آتشت بهره جز دود نیست
تن مرده چون مرد بی دانش ست	که نادان به هر جای بی رامش ست
که دشمن که دانا بود به ز دوست	که با دشمن و دوست دانش نکوست
سخن ماند از ما همی یادگار	تو با گنج دانش برابر مدار
سخن سنج و دینار، گنجی مسنج	که بر دانشی مرد خوار است گنج
به دانش نگر دور باش از گناه	که دانش گرامی تر از تاج و گاه
هر آن گه که گویی که دانا شدم	به هر دانشی بر توانا شدم،
چنان دان که نادان تری آن زمان	مشو بر تن خویش بر بدگمان
همان گنج دینار و کاخ بلند	نخواهد بدن مر تو را سودمند
سخن ماند از تو همی یادگار	سخن را چنین خوارمایه مدار

(شاهنامه فردوسی، حمیدیان: ۱۳۷۴)

زیرشاخه های ماهیتی دانش در شاهنامه فردوسی

خرد

حکیم توس اثر عظیم خود را با نام خداوند جان و خرد آغاز می کند و خرد را برترین و مهم ترین آنها می داند. او در مقدمه شاهنامه بارها از خرد و اهمیت آن سخن می گوید و به ستایش آن می پردازد. به عقیده او خوبی و نیکی، غم و شادی، پیروزی و شکست، دست یابی به جاه و مقام مادی و معنوی و بهروزی در دنیا و آخرت در اثر بود و نبود خرد است. علی رغم دنیای افسانه ای اساطیری حاکم بر بخش های عظیم از شاهنامه، حوادث از مسیر خرد و عقل کمتر فاصله می گیرد به طوری که می توان ادعا کرد به عقیده ی او میزان سنجش امور، ترازوی خرد و دانش است. درباره خرد گرایی و خرد ستایی فردوسی در مقدمه شاهنامه، می توان روزگار خرد گرا، ماهیت کار نگاه به تاریخ و اندیشه های ایرانی اسلامی و یونانی را کم و بیش موثر دانست. از این عوامل تاثیر اندیشه ایرانی بیشتر است. با بررسی و طبقه بندی اندیشه های فردوسی در دو قسمت «آغاز کتاب» و «ستایش خرد» و تطبیق آنها با متن شاهنامه این نکته استنباط می شود که فردوسی بیشتر تحت تاثیر اندیشه های ایرانی مندرج در منابع و مأخذ شاهنامه، به خردورزی و خردستایی پرداخته است. در بسیاری از داستان های شاهنامه حکمت و اندیشه های مشابهی دیده می شود. به طوری که می توان آنها را غالب حکمت شاهنامه دانست. از قبیل رابطه خرد با داد، صلح، آز، گذرایی جهان و شادی.

حکمت شاهنامه را در دو قسمت بیشتر می توان دید:

نخست در مواعظ، اندرزها و تأملاتی که در جای جای داستان ها گنجانده شده؛ دیگر، در نحوه رفتار و کردار و کنش و واکنش شخصیت های داستان در برخورد با رویدادهای گوناگون. برای بررسی مورد اخیر ضرورت دارد داستان های شاهنامه

۱. سعدی گوید:

فروتن بود هوشمند گزین نهد شاخ پرمیوه سر بر زمین

(سعدی، بوستان - باب چهارم/ در تواضع، به تصحیح دکتر غلامحسین یوسفی، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۸۴، ص ۱۳۴)

یک مجموعه نظام و سامان یافته تلقی شود که اشخاص گوناگون با وجود اختلاف در جزئیات، اندیشه های فراگیر و منسجم را بیان کنند. شاهنامه فردوسی با ستایش خداوند شروع می شود؛ اما او خدایی را می ستاید که آفریننده ی خرد است و گوهر عقل را به انسان ارزانی داشته.^۱

در شاهنامه هیچ چیز به اندازه ی خرد ستوده نشده است و هیچ ارزش و فضیلتی به اندازه خردمندی تأکید و تمجید نشده است چنانکه خرد را راهنما و زداینده اندوه دل می داند که در سرای دیگر به یاری انسان می آید.^۲ می توان گفت اگر «خردنامه» یا «نامه خردمندان» به جای شاهنامه براین کتاب گرانسنگ نهند، به بیراهه نرفته اند. در شاهنامه بیشترین توجه و عنایت، صرفاً به انسانهای خردمند و مردان و زنان با خرد مبذول می شود. چنانکه فردوسی درباره اثرش اشاره می کند که خوانندگان این نامه کسانی اند که از گوهر خرد بهره دارند و می گوید:

بر این نامه بر سالها بگذرد همه خواند آن کس که دارد خرد (شاهنامه فردوسی، حمیدیان: ۱۳۷۸)

و خود اوست که به خوانندگان یا شنندگان اثرش تاکید می کند:

براندیش با این سخن با خرد که اندیشه اندر سخن بر خورد (همان)

بنابراین تنها انسانهای خردمند هستند که مفاهیم و معانی عالی بشری را درک می کنند؛ عواطف عمیق انسانی را می فهمند؛ قدر سخن نیکو و خردمندانه را می دانند؛ پندشنو و فرهنگ پذیر و دانش دوست و معلم هستند و برای ارزش های عالی انسانی ارج قائل اند. همین امر سبب شده تا فردوسی در ارزش و ستایش خرد چنین سراید که:

خرد با شدت ز این سخن رهنمون بدین پرسش اندر چرایی و چون (همان)

شاهنامه فردوسی و هنر و هنرمند در ایران باستان

فردوسی هنر و هنرمند را برتر از هر چیزی می داند و می گوید:

چنین داد پاسخ که دانش به است خردمند خود بر جهان بر مه است
خرد برتر از هرچه ایزد بداد ستایش خرد را به از راه داد (همان)

درفرنگ ایرانیان باستان، دانش بهترین موهبت الهی به بندگان است؛ چنانکه در حکمت های اسلامی آمده است: أَفْضَلُ مَا أُعْطِيَ الْعَبْدُ فِي الدُّنْيَا، الْحِكْمَةُ وَ فِي الْآخِرَةِ الرَّحْمَةُ. بهترین چیزی که در دنیا به آدمی داده شده حکمت و در آخرت رحمت است. (ابن مسکویه، الحکمه الخالده)

همچنین از نظر بزرگمهر بالاترین مرتبه شرف و بزرگی، از آن دانشمندان و هنرمندان است: «أَرْفَعُ مَنَازِلَ الشَّرَفِ لِأَهْلِ الْعِلْمِ وَالْأَدَبِ». بالاترین جایگاه شرف، دانش و ادب است. (قرطبی، بهجه المجالس)

علاوه بر این بزرگمهر به فرزندش در طلب دانش و هنر توصیه نموده و گفته است:

«ای پسر، وظیفه تو کسب علم و انتشار آن است تا درحال و آینده به عزت و بزرگی دست یابی. مبدا چون باشی که چون گرسنه شوند می چرند و چون سیر شوند، می خوابند.» (الماوردی، ادب الدنيا و الدین: ۱۴۰۷)

^۱. چنانکه شاهنامه با این بیت آغاز شده است:

به نام خداوند جان و خرد که از این برتر اندیشه بر نگذرد

^۲. فردوسی می گوید:

خرد رهنمای و خرد دلگشای خرد دست گیرد به هر دو سرای

چارپایان

با تکیه بر بیانات فوق می توان گفت: «بسیاری از عقاید اسلامی عصر فردوسی یا کلاً عصر اسلامی در شاهنامه راه یافته است که پیداست از عصر اسلامی و به ویژه قرآن کریم تأثیرپذیرفته است.» (حمیدیان، ۱۳۸۳)

زیرشاخه های دانش در شاهنامه فردوسی

دانش از دیدگاه فردوسی گسترده و دارای شاخه های بسیار است به طوری که نمی توان این شاخه ها را برشمرد و در اختیار یک نفر نمی باشد:

چنین داد پاسخ که دانش بس است و لیکن پراکنده با هر کس است (شاهنامه فردوسی، حمیدیان: ۱۳۷۴)

در این بیت از فردوسی، دو نکته مهم وجود دارد: اول- گستردگی دانش و دوم- این که شاخه های دانش در اختیار یک نفر قرار ندارد. هر کسی سهمی از آن دارد و در میان مردم پراکنده است. فردوسی در بزم هفتم انوشیروان و بزرگمهر از زبان بزرگمهر نقل می کند:

میاسای ز آموختن یک زمان	ز دانش میفکن دل اندر گمان
چو گویی که فام خرد توختم	همه هرچه بایستم آموختم،
یکی نغز بازی کند روزگار	که بنشاندت پیش آموزگار (همان)

در ابیات فوق فردوسی با باریک بینی و واقعیت نگری روزگار را آموزگاری صبور دانسته است که انسان های مغروری را که به غلط فکر می کنند همه چیز را می دانند درس عبرت می آموزد و چنین تفهیم شان می کند که هنوز ناکامل و خام اند و از تمام علوم آگاهی ندارند.

خوالیگری

فردوسی از نژاد ایرانیان باستان است. او نسل اندر نسل کشاورز زاده است و به همین دلیل از علوم کهن ایرانی به وفور سخن رانده است و از نشانه های ایرانی بودن وی آن است که هیچ علمی را کوچک نمی شمارد و تمام علوم را دارای ارزش می داند. بزرگمهر گفته است: «مِنَ الْعِلْمِ أَنْ لَا تَحْتَقِرَ شَيْئًا مِنَ الْعِلْمِ، مِنَ الْعِلْمِ وَ مِنَ الْعِلْمِ تَفْضِيلًا جَمِيعَ الْعِلْمِ» از نشانه های دانش این است که هیچ علمی را بی ارزش ندانی و همه انواع دانش را برتر بدانی. (الموردی: ۱۴۰۷)

فردوسی نیز در شاهنامه از علومی نام می برد که در جایگاه خود ارزشمند و مفید است. یکی از این علم ها، علم (فن و هنر) آشپزی است. در داستان ضحاک، آن گاه که دو جوان را برای طعمه ی ماران دستگیر کرده اند، فردوسی می گوید آن ها را به دست آشپزی دادند تا از مغز آن ها برای ماران خورشتی بسازد:

برفتند و خوالیگری ساختند خورشها و اندازه بشناختند (شاهنامه فردوسی، حمیدیان: ۱۳۷۸)

در این بیت فردوسی آشپزی را علمی (فن و مهارتی) دانسته که در دربار پادشاهان رواج داشته است و بدون شناخت ظرافت و زیر و بم های آن کسی نمی توانست از عهده آن سرافراز بیرون آید. اندازه و نوع خورشت ها را شناختن از فنون و ظرافت های این علم است که فردوسی در این بیت به آن اشاره کرده است.

در جایی دیگر آشپزی را هنری دانسته است پشتوانه دار و متقن که افراد آن را وسیله ای جهت نزدیکی به شاه می دانسته اند و حاضر می شده اند با این شغل به دربار راه یابند. در داستان ضحاک شاهد این صحنه هستیم:

یکی آنک ما را به خوالیگری باید بر شاه رفت آوری (همان)

پس می توان خوالیگری را از علوم درباری و ظریف در زمان فردوسی دانست که او در شاهنامه به عنوان یک هنر و شاخه ای از دانش از آن سخن به میان آورده است.

آموزگار

فردوسی ضمن اذعان به تربیت اسلامی و جایگاه آموزگار در آموزه های علمی، آموزگاری را در قدیم یک علم و فن دانسته که هر کسی از پس آن بر نمی آمده و تجربه و علم از اولین خصیصه های معلم بوده است. «روزگار» و «زمانه» در شعر سبک خراسانی، بهترین آموزگار معرفی شده اند و تجربه ای را که در سر دارند به متعلمان خویش انتقال داده اند. البته سنت علمی در اسلام بر این پایه بوده است که وقتی دانشمندی از میان می رود، شاگردان او نه تنها آنچه او می دانسته، باید بدانند، بلکه بر دانسته هایی که استاد می دانسته چیزهایی بیفزایند و سر پیشرفت و ترقی علم در همین است. در جامعه ای که بگویند فلان استاد جانشین ندارد اقرار به افول و انحطاط علمی کرده اند. قطب الدین شیرازی در یکی از آثار خود گفته است: زیانبارترین عبارت ضد علم و دانش این جمله بوده که: «مَا تَرَكَ الْأَوَّلُ لِلْآخِرِ شَيْئًا» یعنی گذشتگان چیزی برای آیندگان باقی نگذاشته اند:

سخن هر چه گویم همه گفته اند بر باغ دانش همه رفته اند

(شاهنامه فردوسی، حمیدیان: ۱۳۷۸: ۴۵۷)

همان گونه که پیش تر نیز گفتیم، از دیدگاه فردوسی، آموزگاری یکی از علوم ظریف محسوب می گردد که نیاز به تجربه و علم فراوان دارد:

پر آشوب جنگ است زو روزگار همه یاد دارم ز آموزگار (همان: ۷۸۶)

آموزگار، در این بیت، همچون منبعی غنی از اطلاعات معرفی شده است که راوی، همه چیز را از او آموخته و به یاد دارد؛ پس چنین فردی باید زیرک، همه چیز دان و آگاه باشد. در بیت دیگری جمله صفات نیک را به آموزگار نسبت می دهد:

خرد باید و گوهر نامدار هنر یار و فرهنگش آموزگار (همان: ۹۷۶)

ستاره شمر

ستاره شناسی یا نجوم یکی دیگر از زیر شاخه های علم در شاهنامه فردوسی است که بسیار غریب و نادر پیرامون آن سخن رانده است. «در شاهنامه، ستاره شناسان، زیرک ترین و نادره ترین عالمانند و در ردیف پزشکان جای دارند.» در داستان رستم و اسفندیار، نمونه ظرافت این علم را به وضوح مشاهده می کنیم و آنگاه که گشتاسپ از ستاره شمار می خواهد که نسبت به سرنوشت اسفندیار اسطرلاب^۱ بگیرد. ستاره شمار مرگ او را در سرزمین سیستان و به دست رستم پیش بینی می کند:

۱. **اسطرلاب**: دستگاه کوچکی است که برای تعیین بعضی مشخصات زمان و مکان آسمان به کار می رود. به فارسی "جام جم" نامیده می شود؛ ولی به تدریج کلمه یونانی اسطرلاب برای آن متداول شده است. اسطرلاب رایج و معمولی دستگاه و صفحه مدور فلزی است که از جنس برنز یا برنج و یا از آهن و فولاد و یا تخته به طرز بسیار دقیق و ظریف و مستحکمی ساخته شده، برای مطالعات و محاسبات کارهای نجومی از قبیل پیدا کردن ارتفاع و زاویه آفتاب، محل ستارگان و سیارات و منطقه البروج، به دست آوردن طول و عرض جغرافیایی محل در تمام مدت شبانه روز و فصول مختلف سال، همچنین برای بدست آوردن ارتفاع کوهها و پهنای رودخانه ها و سایر عوارض طبیعی زمین، تعیین ساعات طلوع و غروب یکایک ستارگان ثوابت و سیاراتی که نام آنها بر شبکه اسطرلاب نقش بسته، برای محاسبه ساعات طلوع و غروب آفتاب هر محل (علی الخصوص در دوره اسلام که تعیین ساعات نماز هم بر آن اضافه شد) ساخته شده است. اسطرلاب در آغاز به شکل کره ساخته می شد. در جهان اسلام نیز به رغم آشنایی با اسطرلاب مسطح، نخست به اسطرلاب کروی توجه بیشتری نشان داده شد. از جابر بن سنان (سده ۳ ق) به عنوان نخستین سازنده اسطرلاب کروی در جهان اسلام یاد می شود (ابن ندیم، ۳۴۲-۳۴۳؛ سارتن، I/602). فضل بن حاتم نیزیزی (سده ۳ ق) نیز طی رساله ای درباره اسطرلاب کروی، از مزایای آن بر اسطرلاب مسطح یاد کرده است (همانجا؛ VI/192؛ GAS، نیز نک: ه د، کره فلکی). گفته می شود که بطلمیوس مبتکر اسطرلاب مسطح بوده است. در این زمینه

در داستان سیاوش آینده ی وی را منوط به گفتار ستاره شناسان دانسته و این سخن را با اعتقادی راسخ به این علم به میان آورده است:

چنین یافتم اخترت را نشان ز گفت ستاره شمر موبدان (شاهنامه فردوسی، حمیدیان ۱۳۸۷:)

فردوسی در جای دیگری از داستان سیاوش آن گاه که سرنوشت تهمت نامادری به سیاوش نامعلوم است، از ستاره شمار سخن به میان می آورد و آن را علمی منطبق بر فکر و بسیار ظریف می داند:

ستاره شمر پیش دو شهریار پر اندیشه و زیج ها بر کنار (همان)

پر اندیشه بودن در این بیت، نشانگر سختی و تعمق کار ستاره شناسی و شناختن بروج است و فردوسی با ظرافت به هنرمند بودن ستاره شناس در کار خویش نظر داشته است.

پزشکی

پزشکی و معالجه ی بیماران یکی دیگر از زیر شاخه های علم و دانش در شاهنامه است که فردوسی آن را در ردیف علوم تخصصی آورده است. شاید نمونه بارز علم پزشکی که در دنیا اولین و بی نظیر است، در حادثه ی زاده شدن سهراب باشد. آنجا که شاهد تولد اولین کودک به روش «سزارین»^۱ در جهانیم. این مسئله نشانگر پیشرفت علم پزشکی در ایران و جایگاه والای آن در شاهنامه فردوسی است.

در چهار مقاله در ظرافت علم پزشکی آمده است:

«اما طبیب باید که رقیق الخلق، حکیم النفس، جید الحدس باشد و حدس حرکتی بود که نفس را بود...» (عروضی سمرقندی، چهار مقاله، ۱۳۸۴: ۹۴)

فردوسی با تکیه بر ارزش علم پزشکی در داستان یزدگرد هنگامی که موبد، یزدگرد را از غره شدن بر جهان پیرامون بر حذر می کند، او را همچون بیماری هر لحظه در حال مردن و خویشتن را چون پزشکی می داند که می تواند جان او را نجات دهد:

تو بیماری و ما همه چون پزشک پزشک خروشان به خونین سرشک

(شاهنامه فردوسی، حمیدیان ۱۳۷۴: ۳۶۰-ج. ۴)

نیز افسانه هایی نقل کرده اند (ابن خلکان، همانجا). طرح و ساخت این نوع اسطربلاب مستلزم آشنایی با ترسیم تصویر فضای سه بعدی بر صفحه مسطح است که ابرخس و بطلمیوس به خوبی از آن آگاهی داشتند (کینگ، «مجموعه ها»، ۱۰۶). ابن ندیم، ابیون بطریق را مبتکر اسطربلاب مسطح می شمارد (ص ۳۴۲). سهولت حمل و نقل اسطربلاب مسطح به زودی مزایای اسطربلاب کروی را در سایه نهاد. در نتیجه، اسطربلاب مسطح همه جا متداول گردید (بیرونی، استیعاب...، گ ۴۷ الف - ب).
۱. در خصوص «سزارین» اطلاعات دقیقی نداریم. ولی با توجه به نظر فردوسی در شاهنامه، می توان دریافت که در ایران، پیشینه ای بسیار کهن دارد. فردوسی، به زادن رودابه همسر زال اشاره می کند که به هنگام به دنیا آوردن رستم با مشکل برخورد می کند. زیرا رستم به هنگام زاده شدن، تنی درشتناک دارد و مادر را دچار دردی بسیار شدید می نماید. زال چاره کار را در کمک خواستن از سیمرغ می بیند. بنابراین سیمرغ، با روشی خاص در به دنیا آوردن رستم به رودابه کمک می کند. امروزه این عمل در مراقبتهای بارداری و زایمان، به عنوان «سزارین» خوانده می شود. عده ای از فرهیختگان و پژوهندگان ادب حماسی ایران و از آن جمله دکتر کزازی، به استناد این داستان شاهنامه، پیشنهاد داده اند که این عمل را رستمینه خوانند. زیرا به گفته ایشان، چنین عملی فقط در باور و اندیشه ایرانیان و زادن شدن پهلوان نامی ایران، رستم، سامان یافته و جاهای دیگر، از این اندیشه ایرانیان بهره برده اند.

در پژوهشی دیگر، اغلب بر این باورند که زایمان سزارین نام خود را از امپراتور روم باستان «ژولیوس سزار» گرفته است. زیرا او اولین کسی بود که به شیوه ی غیرطبیعی به دنیا آمد و وقتی مادرش از دنیا رفت. طبیبان مجبور شدند تا با شکافتن و برش شکم مادرش، او را به دنیا آورده و نجات دهند. سزارین در زمانهای قدیم برای خانم هایی بود که در حین زایمان طبیعی نمی توانستند بچه خود را به صورت طبیعی به دنیا بیاورند و با عمل سزارین بچه و مادرش را نجات می دادند. اگر سزارین نمی کردند مادر و نوزاد فوت می کردند. گفته اند: مادر سزار، اولین زنی است که سزارین شد؛ اما حقیقت این است که او اولین فرد برای به دنیا آمدن به این شیوه نبوده است. اولین دلیل برای اثبات این ادعا این است که فرآیند برش دادن و شکافتن شکم زنان باردار برای به دنیا آوردن نوزاد در فرهنگ های مختلف جهان حتی پیش از ژولیوس سزار وجود داشته و جزئی از قانون امپراتوری روم باستان که به آن قانون سزاری (Lex Caesaria) گفته می شد، نیز بوده است.

پزشکی از شغل های لازم و واجب دربارها بوده است و در دربارهای پادشاهان از وجود پزشکان حاذق چاره ای نبوده است. «اسکندر پزشکان ماهر و حاذقی را در دربار و سفرهایش به همراه می برد و هر یک از این پزشکان را از سرزمین های مختلف به دربار آورده بودند و بسیار با عزت و احترام با آنان رفتار می شد و فرموده بود تا اسباب راحتی آنان را فراهم کنند» (مصلایی، ۱۳۸۴: ۳۲۴)

در دربار پادشاهان ایران نیز طبقه ای به نام پزشکان وجود داشته اند که جز طبقات بالا و نزدیک به اشراف بوده اند. در کتاب تاریخ ایران قبل از اسلام آمده است:

«ساسانیان همانند حکومت های قبل به تربیت و نگهداری پزشکان می پرداختند و پزشکان در دربار دارای حقوق سالیانه ای بودند که طی چند نوبت به آن ها داده می شد و در برخی فصول سال به دستور پادشاه جلسات شوری بین این پزشکان برپای می شد تا هر یک از یافته های دیگری بهره گیرند» (سید نظری، بهمن، ۱۳۹۰: ۹۳)

در شاهنامه فردوسی نیز علم پزشکی را با ارزش و ضروری دانسته و غیاب پزشک در یک مکان را باعث غم و اندوه شمرده است. به عنوان مثال آن گاه که در داستان فرود سیاوش وضعیت گودرز را شرح می دهد، پس از این که گودرز و اطرافیان را در وضعیتی بد و خاک آلود می بیند آن ها را خسته، بی غذا و بدون پزشک به تصویر می کشد:

نه آن خستگان را خورش، نه پزشک همه جای غم بود و خونین سرشک

(شاهنامه فردوسی، حمیدیان، ۱۳۷۸: ۶۹۷)

آن چه از این بیت استنباط می شود، نشانگر وجود پزشک در جوامع و دربار پادشاهان بوده است به گونه ای که فقدان وی از اسباب ناراحتی و غم بوده است.

دبیری

از دیگر علوم و دانش های نام برده در شاهنامه فردوسی که ریشه ای کهن نیز دارد، علم دبیری است. نظامی عروضی در چهارمقاله خویش ذیل ماهیت دبیری می نویسد: «دبیری صنعتی است مشتمل بر قیاسات خطابی و بلاغی منتفع در مخاطباتی که در میان مردم است بر سبیل محاورت و مشاورت و مخاصمت در مدح و ذم و حيله و استعطاف و اغراء و بزرگ گردانیدن اعمال و خرد گردانیدن اشغال و ساختن وجوه عذر و عتاب و احکام و ثائق و اذکار سوابق و ظاهر گردانیدن ترتیب و نظام سخن در هر واقعه تا بر وجه اولی و آخری ادا کرده آید.» (عروضی سمرقندی، نظامی ۱۳۸۴: ۱۹۶) آنچه از سخن نظامی عروضی بر می آید، دبیری شغلی ظریف و دارای وجوه متفاوت بوده است که نیاز به پژوهشگری و صاحب فن بودن دارد. فردوسی نیز در شاهنامه یکی از صفات دبیر را پژوهشگری دانسته است و چنین آورده است:

دبیر پژوهنده را پیش خواند سخنهای آگنده را برفشاند (همان: ۵۴۳)

یکی دیگر از ویژگی های این علم در شاهنامه فردوسی و متون قبل از آن، «آگاهی فراوان و علم وافر» (عروضی سمرقندی، ۱۳۸۴: ۱۹۰) صاحبان این شغل بوده است.

در چهارمقاله آمده است: «پس دبیر باید که کریم الاصل شریف العرض دقیق النظر عمیق الفکر ثاقب الرأی باشد و از ادب و ثمرات آن قسم اکبر و حظاً اوfer نصیب او رسیده باشد.» (همان: ۲۰۱)

دبیری در شاهنامه فردوسی شغلی معرفی شده که از علم بر می خیزد و جایگاه علم و دانش را نشان می دهد و صاحب آن همیشه با صفات مثبت آمده است:

دبیر خردمند را پیش خواند سخنهای بایسته با او براند
از ایران یکی نامدارم دبیر خردمند و روشن دل و یادگیر

(شاهنامه فردوسی، حمیدیان، ۱۳۷۸: ۸۶۵)

در ابیات فوق دبیر را با صفاتی چون خردمند و نامدار معرفی نموده است که نشانگر علمی بودن این شغل و دانشمند بودن صاحب آن است.

سخن دان

سخنوری و سخن دانی از علوم و فنون ذکر شده در شاهنامه است که صاحب آن باید آگاه به ظرایف سخنوری بوده و گفتار وی دل ها را مجذوب خود کند. اگر چه در ادبیات فارسی، مقامه^۱ سرایان را مردانی سخنور و صاحب فن معرفی کرده است، اما در شاهنامه، فن سخنوری در دو وجه به کار رفته است: «نخست- به معنای قصه گو و کسی که قصه های زیادی در سینه دارد؛ دوم- به معنای حکیم و دانشمندی که به ظرافت سخن می گوید. (سید نظری، ۱۳۹۰: ۵۴)

در هر دو وجه، این حرفه یک حرفه ی علمی و برگرفته از دانش به شمار می آید و در داستان خسرو پرویز، فردوسی، مرد سخن دان را از نظر جایگاه دانش هم سطح ارتنگ چین قرار داده است:

یکی نامه بنبشت با آفرین سخن دان چینی چو ارتنگ چین (شاهنامه فردوسی، حمیدیان: ۱۳۷۸).

نتیجه گیری

با تامل و بررسی موضوع و جایگاه علم در شاهنامه فردوسی می توان دریافت که فردوسی به عنوان یک ایرانی با فرهنگ و فاضل و حکیم و نیز به عنوان یک مسلمان معتقد با پیوند بین آراء و عقاید فرهنگی ایرانیان و آموزه های دینی برای علم و دانش ارزش و جایگاه ویژه ای قائل است. این پژوهش نشان داد که فردوسی در شاهنامه، خرد و دانش را نه به عنوان ابزاری صرفاً فنی، که به مثابه بنیاد هستی شناختی و اخلاقی انسان و جامعه تبیین می کند. خرد «نخستین آفریده خداوند» و معیار سنجش نیک و بد، و دانش «نیروی کیهانی» در خدمت نیکی و سعادت بشری است. سه گانه «دانش، یزدان، نیکی»، در اندیشه او چنان به هم پیوسته است که دانش بی دین، بی ثمر و دین بی دانش، باطل شمرده می شود.

او عالمان و دانشمندان را در دنیا و آخرت باعث سرفرازی و سعادتندی می داند. در دیدگاه فردوسی علم و دانش دارای یک معنای ماهیتی و کلی است که جهان شمولی و در برگیری فراوانی دارد و به خودی خود ارزشمند است و علاوه بر آن زیرشاخه های مختلف علوم هر یک دارای ارزش و جایگاه ویژه ای است. به طوری که فردوسی آن ها را در شمار شغل های درباری معرفی کرده است که سبب نزدیکی فرد به پادشاه نیز می شده اند. فردوسی این علوم را ابزارهای سنجه ای برای تمایز هنرمند از بی هنر دانسته است و از آنجایی که خوی و خصلت پادشاهان در ادبیات فارسی به کودکان مانند شده است و کوچک ترین خطایی در هر هنر می توانسته آنان

۱- «مقامه»: در فرهنگ لغت به معنای موضع قیام، برخاستن و مجلس نیز آمده است و در ادب، آن را داستان کوتاهی دانسته اند که حوادث آن در یک مجلس واحد دور می زند. مقامه داستان کوتاهی است که بر اساس خوانندگی و گدایی بنا شده و در واقع از سه رکن اصلی ذیل تشکیل دهنده آن است. ۱-راوی: همان کسی است که حوادث رخ داده در مجلس مقامه را ذکر می کند. ۲- تکدی یا قهرمان مقامه: که تمامی حوادث داستان حول او دور می زند و داستان در نهایت با پیروزی او در کلیه امور پایان می پذیرد. ۳- ملحه (نکته یا گره و عقده): همان امری است که مقامه در خصوص آن شکل گرفته و تنظیم شده که البته این عقده و گره در مقامات گاه از امور غیر اخلاقی و گاه از مسایل اخلاقی سخن می گوید و مفید است. به این ترتیب می توان گفت: مقامه فن ادبی است همچون داستان کوتاه، که پیرامون یک قهرمان موهوم دور می زند و سرگذشت او را روایت می کند.

برای مطالعه بیشتر در باب مقامه و سیر تاریخی آن، رجوع شود به:

- «فن نثر در ادب فارسی، دکتر حسین خطیبی، انتشارات زوار

- فاطمی نیا، سید عبدالله، مجله گلچرخ، بهمن ۱۳۷۱، شماره ۵

- فارس، احمد، مقامه نویسی در ادب فارسی، مجله وحید، آذر ۱۳۴۳، شماره ۱۲

- حقدادی، عبدالرحیم، بحثی در چگونگی پیدایش مقامات در ادب عربی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۷۹، شماره ۱۵۵

- بامشکی، سمیرا و...، ریخت شناسی مقامه های فارسی و عربی، مجله ادبیات تطبیقی، دوره دوم، بهار و تابستان، ۱۳۹۳، شماره ۱ (پیاپی ۳)

را برآشوبد، فردوسی ضمن تکیه بر ظرافت علم و هنر راه یافتگان به دربارهای پادشاهان آنان را در علم دارای درجه ای از اطمینان خاطر دانسته که اعتماد آن ها سبب پشت گرمی و ورود آن ها به دربارهای پادشاهان دانسته شده است.

از منظر جامعه‌شناختی، فردوسی با این نظام فکری، بنیانی برای «قدرت مشروع» ترسیم می‌کند: مشروعیت هر فرمانروا در گرو خردمندی و دانش اوست. از منظر فلسفی، او به‌عنوان فیلسوفی اخلاق‌گرا و معتقد به پیوند ایمان و عقل، جایگاهی فراتر از یک «حماسه‌سرا» دارد. وی عمیق‌ترین بحران‌های انسانی (مرگ، رنج، ناعدالتی، غرور و سقوط) را با چراغ خرد و ایمان روشن می‌کند.

آموزه‌های فردوسی در زمینه ارزش و جایگاه دانش، برای جامعه امروز ایران که با بحران‌های هویتی، بی‌اعتمادی به عقلانیت عمومی و گسست نسلی روبروست، راهگشاست. او به ما یادآوری می‌کند که «توسعه پایدار» و «ایران آباد»، بدون «دانش» و «خرد»، که همانا پایبندی به عقلانیت و اخلاق و دیانت است، امکان‌پذیر نیست. فردوسی را به حق باید «شاعر خرد و دانش» نامید؛ شاعری که با اندیشه خود، پلی زد میان ایران باستان و ایران اسلامی و برای همیشه نشان داد که «توانا بود هر که دانا بود». و در این راه، جاودانه شد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

قرآن مجید.

- ابن مسکویه، احمد بن محمد. الحکمه الخالده (عبدالرحمان بدوی، محقق). دارالاندلس.
- اصفهانی، سامان ح. (۱۳۹۰). سخنی از سیمرغ. شورآفرین.
- الماوردی، ابوالحسن بن محمد بن حبیب البصری. (۱۴۰۷ق). ادب الدنيا و الدین (چاپ اول). دارالکتب العلمیه.
- آمدی، علی بن محمد. (۱۳۷۳). شرح غرر و درر آمدی (سید جلال الدین محدث ارموی، مصحح). انتشارات دانشگاه تهران.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۴). پژوهشی در خرد در اندرزهای دینکرد ششم و شاهنامه فردوسی. متن‌شناسی ادب فارسی، ۳. درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی. ناهید.
- دلپذیر، زهرا، بهنام‌فر، محمد، و راشد محصل، محمدرضا. (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی مفهوم خرد در اندرزهای دینکرد ششم و شاهنامه فردوسی. متن‌شناسی ادب فارسی، ۹(۴)، ۳۷-۵۵.
- رنجبر، احمد. (۱۳۶۹). فردوسی و خرد. نشر قطره.
- رضا، فضل‌الله. (۱۳۷۴). پژوهشی در اندیشه‌های فردوسی. علمی و فرهنگی.
- زمخشری، ابوالقاسم محمد بن عمر. (۱۴۱۲ق). ربیع الابرار و نصوص الاخبار (عبدالامیر مهنا، محقق). منشورات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- خلیلی جهانتیغ، مریم. (۱۳۹۰). ادبیات تعلیمی و تربیتی در شاهنامه فردوسی. مجله علمی پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۲(۱)، ۵۵-۱۲.
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۴). بوستان (غلامحسین یوسفی، مصحح). انتشارات خوارزمی.
- سنایی، ابوالمجد محدود بن آدم. (۱۳۶۸). حدیقه الحقیقه (مدرس رضوی، مصحح). انتشارات دانشگاه تهران.
- سید نظری، بهمن. (۱۳۹۰). جستاری در شاهنامه فردوسی. چاپار.
- عبدالرئوف المنادی، محمد. (۱۳۵۶). فیض التقدير (شرح جامع الصغیر). مکتبه مصطفی محمد.
- عبده، محمد. (۱۸۸۵). شرح نهج البلاغه. بیروت.
- عروضی سمرقندی، نظامی. (۱۳۸۴). چهارمقاله. انتشارات توس.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۴). شاهنامه (سعید حمیدیان، به کوشش). دفتر نشر داد.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۸). شاهنامه (سعید حمیدیان، به کوشش؛ جلد ۱). نشر قطره.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). شاهنامه (جلال خالقی مطلق، مصحح). انتشارات سخن.
- قرطبی، ابو یوسف عبدالله بن محمد بن عبدالبر النمری. بهجه المجالس و انس المجالس و شحذ الزاهن و الهاجس (محمد مرسی الخولی، محقق).
- محقق، مهدی. (۱۳۸۴). منزلت دانش در جهان اسلام و انعکاس آن در ادب فارسی. پژوهش زبان و ادب فارسی، ۴، ۱۲۳-۱۲۹.
- مصلایی، سید مرتضی. (۱۳۸۶). ارزش‌های متعالی انسان در شاهنامه. مؤسسه فرهنگی هنری شاهد.
- موسوی، سید کاظم، و خسروی، اشرف. (۱۳۸۹). پیوند خرد و اسطوره در شاهنامه (چاپ اول). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- منشی، نصرالله. (۱۳۷۱). کلیله و دمنه (مجتبی مینوی، مصحح؛ چاپ دهم). انتشارات امیرکبیر.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۴). کلیات (وحید دستگردی، مصحح؛ جلد ۱). انتشارات نگاه.
- ولف، فریتس. (۱۳۷۷). فرهنگ شاهنامه. انتشارات اساطیر.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۷۰). بهین نامه باستان. انتشارات آستان قدس رضوی.

References

- Abduh, M. (1885). Sharh Nahj al-Balaghah [Commentary on Nahj al-Balaghah]. Beirut.
- Al-Amidi, A. ibn M. (1373). Sharh ghurar wa durar al-Amidi (S. J. al-Din Muhaddith Urmawi, Ed.). Tehran: University Press.
- Al-Mawardi, A. al-Hasan ibn M. (1407 AH). Adab al-dunya wa al-din (1st ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Munawi, M. ‘Abd al-Ra’uf. (1356 AH). Fayd al-qadir (Sharh al-jami al-saghir). Cairo: Maktabat Mustafa Muhammad.
- Al-Qurtubi (Ibn ‘Abd al-Barr al-Nimri), A. Y. ibn ‘A. (n.d.). Bahjat al-majalis wa uns al-majalis wa shahdh al-dhihn wa al-hajis (M. M. al-Khouli, Ed.).
- Bahar, M. (1374). A research on Iranian mythology. Tehran: Agah Publications.
- Delpazir, Z., Behnamfar, M., & Rashed-Mohassel, M. R. (1396). A comparative study of the concept of wisdom in the counsels of Dinkard VI and Ferdowsi’s Shahnameh. *Textology of Persian Literature*, 9(4), 37–55.
- Esfahani, S. (1390). A discourse on Simorgh. Tehran: Shur Afarin.
- Ferdowsi, A. (1374). Shahnameh (Based on the Moscow edition) (S. Hamidian, Ed.). Tehran: Daftar-e Nashr-e Dad.
- Ferdowsi, A. (1378). Shahnameh (Vol. 1, S. Hamidian, Ed.). Tehran: Qatreh Publishing.
- Ferdowsi, A. (1386). Shahnameh (J. Khaleghi-Motlagh, Ed.). Tehran: Sokhan Publications.
- Ferdowsi University of Mashhad. (1403). Journal of Epic Knowledge and Wisdom (Scientific Pole of Shahnameh and Ferdowsi).
- Hamidian, S. (1383). An introduction to Ferdowsi’s thought and art. Tehran: Nahid Publications.
- Ibn Miskawayh, A. A. A. (n.d.). Al-hikmah al-khalidah (A. Badawi, Ed.). Beirut: Dar al-Andalus.
- Iran Book News Agency (IBNA). (1387). Religion and knowledge as the foundation of Ferdowsi’s cosmology. Retrieved from <https://www.ibna.ir>
- Khalili Jahantigh, M. (1390). Educational and didactic literature in Ferdowsi’s Shahnameh. *Scientific-Research Journal of Islamic Azad University*, 2(1), 55–124.
- Masoumi, M. (1397). The status of wisdom, knowledge, and education in Ferdowsi’s Shahnameh. Paper presented at the National Conference on Shahnameh and Education, Arak.
- Mohaghegh, M. (1384). The dignity of knowledge in the Islamic world and its reflection in Persian literature. *Persian Language and Literature Research Quarterly, New Series*. (4), 123–129.
- Mosallayi, S. M. (1386). The sublime human values in the Shahnameh. Tehran: Shahed Cultural-Artistic Institute.
- Mousavi, S. K., & Khosravi, A. (1389). The connection between wisdom and myth in the Shahnameh. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- National Conference on Modern Research in Iran and the World in Psychology and Educational Sciences. (1399). A reflection on Ferdowsi’s valuation of knowledge and learning. *Civilica*. (ID: 1117724)
- Nizami Arudi Samarqandi. (1384). Chahar Maqala [Four Discourses]. Tehran: Tous Publications.
- Nizami Ganjavi. (1384). Kulliyat (Vol. 1, V. Dastgerdi, Ed.). Tehran: Negah Publications.
- PANA News Agency. (1397). Knowledge and wisdom in the thought of Hakim Ferdowsi. Retrieved from <https://www.pana.ir>
- Qur’an. (n.d.).
- Ranjbar, A. (1369). Ferdowsi and wisdom. Tehran: Qatreh Publishing.

- Reza, F. (1374). A study of Ferdowsi's thought. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Sabzianpour, V. (n.d.). Manifestations of ancient Iranian wisdom in the Shahnameh and Arabic sources. Ali Mirfetros Information Base.
- Sadi. (1384). Bustan (Chapter 4: On humility) (G. H. Yousefi, Ed.). Tehran: Kharazmi Publications.
- Saeedi, R. (n.d.). Shahnameh and Iranshahr thought. Retrieved from <https://www.drrezasaidi.com>
- Sanai. (1368). Hadiqat al-haqiqah (Modarres Razavi, Ed.). Tehran: University Press.
- Seyyed Nazari, B. (1390). A study on Ferdowsi's Shahnameh. Tehran: Chapar Publications.
- The 6th National Conference on New Approaches in Humanities. (1404). Analysis of Ferdowsi's intellectual system based on wisdom, ethics, and Iranian identity. Civilica. (ID: 2526894)
- Wolf, F. (1377). Shahnameh lexicon. Tehran: Asatir Publications.
- Yahaghi, M. J. (1370). Bahin Nameh-ye Bastan. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications.
- Zamakhshari, A. al-Q. M. (1412 AH). Rabi al-abrar wa nusus al-akhbar (A. A. Muhanna, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Alami li-l-Matbuat.